

Бондар Світлана Станіславівна

к. політ. н.

УДК 321.01

**Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини**

e-mail: foxy-67@mail.ru

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена дослідженню поняття політична опозиція в дослідженні владних відносин через призму українського та закордонного досвіду. Досліджено процес виникнення та розвитку концепцій політичної опозиції. Виокремлено та проаналізовано особливості функціонування, чинники ефективної діяльності та процедурні передумови діяльності політичної опозиції в розвинених демократичних країнах. Виявлено чинники, що впливають на характер інституціоналізації політичної опозиції. Сформульовано основні етапи розвитку політичної опозиції в Україні. Визначено критерії опозиційності, відповідні сучасному етапу розвитку політичної системи країни. Визначено перспективи та проблеми розвитку політичної опозиції в Україні.

Ключові слова: політична опозиція, система владних відносин, інституціоналізація, парламентська опозиція, правова регламентація.

Стаття посвящена исследованию понятия политическая оппозиция в исследовании властных отношений посредством украинского и зарубежного опыта. Сформулированы основные институциональные и процедурные условия эффективной деятельности политической оппозиции. Выявлены факторы, которые влияют на характер институционализации политической оппозиции. На основании анализа функционирования оппозиции в зарубежных демократических странах сделан ряд обобщений, направленных на закрепление возможностей эффективной деятельности оппозиции. Определены перспективы и проблемы законодательного урегулирования

статуса политической оппозиции в Украине, перспективы и возможные направления ее развития.

Ключевые слова: политическая оппозиция, система властных отношений, институционализация, парламентская оппозиция, правовая регламентация

The article is devoted to the research of institutional principles of political opposition activity in democracies. The process of political opposition origin and development conception in political theory is researched. Political opposition activity factors and conditions are defined and described. The conditions of institutionalization of the political opposition are described. Main stage of political opposition development in Ukraine is defined.

The author formulates the definition of the “true” political opposition on the contemporary stage development of the political opposition in Ukraine. The conclusions are made and the practical guidelines are formulated on the basis of research outcomes.

Keywords: political opposition, system of power relations, institutionalization, parliamentary opposition, law regulations.

Поставлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Тривалість існування політичної опозиції як явища в суспільно-політичному житті людства є незрівнянною з тривалістю її опису, вивчення та концептуалізації. Наявність опозиції в суспільстві носить об'єктивний характер і обумовлена як різноманітністю, багатоскладовістю суспільства, яка обумовлює мінливість політичних відносин, так і якостями людини як соціальної істоти, якій притаманне прагнення до кращого, до пошуку нового, зацікавленість в альтернативі. Наявність опозиції обумовлена неможливістю кінцевої ліквідації конфліктних відносин і остаточного встановлення цілей суспільного розвитку та монолітного до них відношення зі сторони громадян. Ці закономірності працюють навіть в тоталітарних країнах, де можливості

існування саме політичної опозиції зведені до мінімуму, проте це не усуває підстав для її виникнення, і не усуває можливості існування, наприклад, екзистенційної опозиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.

Значна частина українських дослідників займається дослідженням окремих сторін діяльності опозиції. Умови діяльності опозиції в Україні досліджуються в роботах М. Михальченка, Ф. Рудича, В. Цвиха, Ф. Кирилюка. Питання типології, організаційної побудови опозиції, її ідеологічного забезпечення, лідерського потенціалу досліджуються в працях Ю. Бадзьо, Г. Щедрової, О. Чемшита, Ю. Сурміна, М. Примуша, В. Бега, Д. Видріна, В. Горбатенка, С. Рябова, О. Гриніва, Ю. Розенфельда, А. Губерського, В. Євтуха, В. Журавського, А. Колодій, В. Крисаченка, І. Кураса, З. Самчука, Г. Темка, В. Танчера, Л. Угриня, Ю. Шведа, В. Чепиноги. Методології дослідження опозиції в українських умовах присвячені роботи Н. Винничук, В. Мадіссона, Т. Ткаченко, В. Якушика, Г.Ф. Постригань.

Проте частина звернень до цієї тематики характеризується певною обмеженістю предмету дослідження. Про це свідчать як характер та тема наукових робіт, так і кількість авторів та їх звертань до даної теми. Так автори звертаються до дослідження опозиції дуже часто в рамках лише однієї статті, і, відповідно, звертають увагу лише на найбільш загальні її характеристики. Часто це - порівняння влади та опозиції, їх можливостей та повноважень в Україні. Значна кількість статей присвячена обґрунтуванню чи спростуванню, останнє рідше, необхідності правового врегулювання діяльності опозиції та його форм. В цьому сенсі важливе значення мають дисертаційне дослідження, монографія та численні статті Совгирі О.В., в яких з правових позицій подається ґрунтовний опис підстав діяльності парламентської опозиції в країнах розвиненої демократії і визначається необхідність правової регламентації статусу парламентської опозиції в Україні.

З врахуванням цього важливим є дослідження політичної опозиції в Україні з системних позицій, з визначенням не тільки локальних питань її існування, але й місця, можливостей та перспектив в системі владних відносин України. Проводиться дослідження визначень поняття опозиції, її функцій та місця в політичній системі суспільства в роботах Р. Даля як фактичного засновника системних досліджень політичної опозиції. Звернення до праць Г. Іонеску, І. Мадагіага, Р. Паннета, П. Мейра, С. Ашервуда, В. Рено, Пенг Ер Лама дає змогу, по-перше, оцінити стан справ з політичними опозиціями в країнах, де існують недемократичні режими, або режими несконсолідованої демократії, по-друге, ці роботи надають нам уявлення про методи дослідження опозиції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Політична опозиція як інститут демократичної політичної системи особливого значення набуває в суспільствах перехідного типу, де немає традиції демократичного правління, відповідних форм реалізації політики на засадах здорової конкуренції і толерантності, де ще й досі відчувається вплив моністичного розуміння політичного буття. В цих країнах саме розвиток опозиції може бути стимулом загального розвитку демократії. Тому особливо важливим як для політичної науки, так і для практики є її належне гносеологічне визнання, що запобігало б однобічному її розумінню, а відтак і спотворенню на практиці її суспільного призначення.

Формулювання цілей статті (поставлене завдання).

Завдання даної статті дослідити поняття політичної опозиції в дослідженні владних відносин на прикладі українського та закордонного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Політична опозиція як явище веде свій початок з часів античності. Передумови до виникнення концепції парламентської опозиції були

закладені ще у працях давньогрецьких мислителів Аристотеля та Платона, а також пізніше у працях: П.А. Гольбаха, Дж. Локка, Б. Спінози, Д. Юма, Ш-Л. Монтеск'є. Проте якщо в рамках античної полісної демократії дане явище мало позитивну оцінку, то в умовах імператорського Риму вже розглядалося як негативне. Аналогічним чином трактувалася опозиція і в середньовіччя, епоху Відродження та Новий час, що було пов'язано з канонічними християнськими уявленнями про верховну владу як дану від бога, критика якої є, відтак, неприпустимою. В епоху Просвітництва відбувається повернення до розуміння опозиції як позитивного соціального феномену. Подібне уявлення закріплюється в масовій свідомості в міру розпаду абсолютистських монархій, становлення структур громадянського суспільства і розвитку інститутів демократії.

Передумови до виникнення концепції парламентської опозиції були закладені ще у працях давньогрецьких мислителів Аристотеля та Платона, в роботах яких визнавалася доцільність та можливість плюралізму думок та необхідність знаходження консенсусу в процесі суспільної комунікації. Початок теоретичної рефлексії на теми опозиції, опозиційної діяльності та її місце в суспільстві було покладено мислителями XVII століття. Вперше увагу на цю проблематику звертають А. Шефтсбері, Г. Болінброк, Дж. Локк, Е. Берк. В подальшому аналіз цього явища отримав свій відбиток в роботах таких мислителів, як Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Т. Джефферсон та інших.

У працях таких видатних мислителів, як: Платон, Аристотель, Ф. Аквінський, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш-Л. Монтеск'є, Д. Юм ми можемо спостерігати розробку концепцій права на опір, меж здійснення верховної влади, чим було закладено основи для виникнення та розробки концепції парламентської опозиції у зарубіжній політико-правовій думці. Важливою для загальних досліджень політичної опозиції була також розробка, з початку XVIII ст., поняття «парламентська меншість», що знайшла своє відображення у працях: І. Канта, Ж.О. Ламетрі, Г. Єллінека, А. Лоуеля С. Мілля, Р. Моля, А. де Токвіля, Г. Спенсера тощо.

Питання, пов'язані з особливостями взаємодії опозиції з владними структурами, розглядалися в працях К. Маркса, М. Вебера, Г. Лассуелла, П. Бурд'є, Р. Даля, Т. Парсонса, Ю. Хабермаса та ін. Походження та сутність опозиційних партій, а також закони внутрішнього функціонування політичної опозиції, були описані в роботах М. Дюверже, Дж. Сарторі, М. Острогорського, Р. Міхельса та ін.

Важливим стимулом для актуалізації дослідження діяльності опозиції стали вибори 2002 року. Вони вперше проводилися за змішаною формулою і від них очікували, що вони стануть стимулом для зміцнення, структуризації та інституціоналізації опозиції. Саме в 2002 році було опубліковано найбільшу кількість робіт присвячених дослідженню опозиції та принципів її діяльності. В першу чергу увагу дослідників привертала загальна характеристика опозиції в Україні [17], особливості її взаємовідносин з владою [8, 10], її правовий статус та пропозиції щодо його вдосконалення [18, 19].

Результатам парламентських виборів 2002 року, та їх впливу на структурування політичних сил в парламенті та загальну ситуацію в країні була присвячено також Науково-практичний семінар, що відбувся в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» за темою «Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії». Матеріали його згодом були надруковані в Віснику Школи політичної аналітики [4, 20, 24].

Загалом же, оцінюючи стан дослідженості проблематики опозиційної діяльності в Україні, слід зазначити, що вона характеризується певною поверховістю. Про це свідчать як характер та тема наукових робіт, так і кількість авторів та їх звертань до даної теми. Дуже часто це статті на кшталт «Опозиція в Україні: загальна характеристика» [18], «Про особливості і історичну динаміку становлення політичної опозиції в Україні» [6], «Опозиція та її роль в політичному житті сучасної України» [15], «Українська опозиція: функції, форми, різновиди» [9], «Опозиція в

демократичному суспільстві» [21] автори яких звертаються до дослідження опозиції лише в рамках однієї статті, і, відповідно, звертають увагу лише на найбільш загальні її характеристики. Часто це порівняння влади та опозиції, їх можливостей та повноважень в Україні. До цього роду статей належать «Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема» [16], «Державна влада і політична опозиція» [1] «Влада і опозиція в Україні» [8], «Парламентська більшість та парламентська опозиція: міф чи реальність?» [10], «Парламентські об'єднання: досвід демократичних країн Заходу та України» [5], «Майбутнє опозиції – знищення чи узаконення» [13], «Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу» [22].

Дехто з дослідників, звертаючись до дослідження опозиції, звертає увагу на певний, окремий аспект її діяльності, інколи пов'язаний з основною сферою наукових інтересів дослідника, з певною країною чи з певним напрямком дослідження в політичних науках. Наприклад В. Бурдак є автором статті «Політична опозиція в суспільному житті України та Болгарії (порівняльний аналіз)» [3], Кіпіані В. автором статті – «Боротьба української опозиції за інформацію: здобутки та втрати» [11], Степико В. «Політична еліта, політична опозиція і політичний конфлікт» [23], Шаповалова Н. «Особливості політичної опозиції у вибраних країнах Латинської Америки» [25], Шевчук М. «Політична опозиція у ФРН: досвід політологічного осмислення практичної діяльності» [26], Дмитрієва С., Єременко О. «Розмежування в ідеології - умова формування політичної опозиції» [7], Кордун О. «Спільна стратегія влади та опозиції в українській політичній боротьбі, або Ефективність дій української опозиції з точки зору політичних технологій» [12], Бондаренко К. «Уроки революції, що не відбулася» [2], Маймескулов Л. «Политическая оппозиция и право» [14].

Опозиція як широке поняття об'єднує організації, партії, групи, осіб, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому. В цьому сенсі опозиція є діалектичним «двійником» влади – інституціоналізацією інтересів, які не отримали

представлення у владі. Оскільки опозиційність є якістю, притаманною самій природі людського суспільства в силу його неоднорідності і відмінності інтересів як окремих людей, так і соціальних груп, опозиція існує в будь-якій соціальній системі, де ресурси, що визначають поведінку її членів розподілені нерівномірним чином. Тому вона існує в будь-якому суспільстві, є «тінню» влади, її контрагентом. Звідси контекстуальність опозиції, яку можна визначати лише в контексті владних відносин. Політична опозиція як інститут демократичної політичної системи особливого значення набуває в суспільствах перехідного типу, де немає традиції демократичного правління, відповідних форм реалізації політики на засадах здорової конкуренції і толерантності, де ще й досі відчувається вплив моністичного розуміння політичного буття. В цих країнах саме розвиток опозиції може бути стимулом загального розвитку демократії. Тому особливо важливим як для політичної науки, так і для практики є її належне гносеологічне визнання, що запобігало б однобічному її розумінню, а відтак і спотворенню на практиці її суспільного призначення. Одним з найпоширеніших способів дослідження політичної опозиції є створення її типологій. При цьому слід зазначити, що переважна більшість типологій або являє собою біполярну дихотомію (активна – пасивна, легальна – нелегальна), або розроблювалися на основі критерію, що не належить до сутності самого інституту політичної опозиції (консервативна, ліберальна, соціалістична, права, ліва, центристська). До числа важливих з числа можливих типологій ми можемо віднести протиставлення системної та позасистемної опозицій, оскільки остання не може бути частиною системи владних відносин. Головна різниця між ними полягає в тому, що для системної опозиції характерне сприйняття влади і провладної більшості як конкурента, і відтак стан конструктивного опонування владі. Тоді як для позасистемної опозиції – як ворога, і стан протистояння. Спосіб формальної організації і особливостей діяльності опозиції в державі залежить від цілої сукупності чинників. У демократичних країнах Заходу опозиція відіграє важливу роль – бере безпосередню участь в

процесі управління державою. Проте, ступінь її залучення до державної діяльності є різним, і ця різниця перебуває, фактично, у прямій залежності від трьох основних чинників. Першим чинником є тип виборчої системи. Другий основний чинник що впливає на специфіку політичної опозиції в країні, це тип партійної системи. Третій - форма правління. Від неї залежить якою мірою відбувається безпосереднє залучення опозиції до керівництва державою, і, зокрема, чи відіграє вона роль в призначенні і звільненні з посад окремих урядовців, або уряду в цілому.

На підставі цього чиннику ми виділили президентську республіку, парламентську республіку з «Вестмінстерською моделлю» або парламентську опозицію без права вето урядових рішень; з парламентською опозицією з правом вето рішень уряду; з моделлю прямої демократії.

В рамках моделі змішаної республіки можна виділяти французьку напівпрезидентську модель коли більшість та опозиція нормативно не розмежовані, та класичний приклад змішаної республіки, коли існує чітке розмежування статусу більшості та опозиції.

На підставі аналізу функціонування опозиції у зарубіжних демократичних країнах та на підставі визначення корисних новел в запропонованих українськими депутатами законопроектах щодо унормування діяльності опозиції, ми можемо зробити наступні узагальнення позитивних аспектів такого функціонування та закріплення, які мають бути в подальшому враховані: здійснення висування кандидатів на парламентських виборах тільки політичними партіями; стабільність фракційної організації партій у парламенті; прогнозованість діяльності парламенту як результат чіткої структурованості та високої партійної дисципліни; обмеження конкурентної боротьби за владу та процесу здійснення влади рамками конституції і права; лояльний характер опозиції; безпосередня участь парламентської більшості у визначенні кандидатури прем'єр-міністра та складу уряду; відповідальність партій за здійснювану ними державну політику, у тому числі, відповідальний характер критики опозиції; отримання

парламентською опозицією посад заступників голів парламентських комітетів; визначення порядку денного урядом після консультацій із представниками парламентської опозиції, а також право не менш як 1/3 частини членів палати парламенту направляти президенту петицію з вимогою відмовитися від підписання акту і вимагати проведення референдуму; право 1/10 членів парламенту виступити з ініціативою винесення конституційної поправки на всенародний референдум; право парламентської опозиції готувати, у випадку необхідності, альтернативні доповіді комітету, право меншості на окрему думку з приводу підготовлюваних доповідей комітету; право парламентської опозиції розпоряджатися певною частиною бюджету комітету; комплектування наукових і допоміжних служб парламенту за згодою з парламентською опозицією; ведення роботи всередині фракцій по робочих групах, число і напрямки діяльності яких приблизно відповідають числу предметної орієнтації комітетів парламенту; перелік джерел, з яких здійснюється фінансування фракцій, у тому числі, опозиційних (вони отримують грошові субсидії за рахунок бюджету парламенту в залежності від кількості членів фракції, а також внески від своїх депутатів і пожертвування від різноманітних неурядових організацій).

На нашу думку наразі головними критеріями опозиційності в Україні є протидія, опір урядовій політиці, яка може виражатися або в представленні альтернативних шляхів розвитку суспільства, або в виступах проти існуючої системи влади взагалі, виступах проти конституції, політичної системи в цілому. В її рамках можна виділяти два напрямки - протидія змісту політики і протидія методам її здійснення.

Другим критерієм є – претензії чи прагнення до отримання влади. Крім того, в якості критерію можна виділити також певну міру організованості, адже мова в будь-якому разі має йти про «організовану групу суб'єктів» та наявність спільного інтересу. Крім того, в якості додаткових критеріїв висуваються системність та інституціоналізованість.

З структурної точки зору, існування опозиції ми можемо визнати не тоді коли певна група знаходиться при владі, а інша – ні, а лише тоді коли певна група знаходиться при владі, інша – ні, і стратегія її діяльності активно протистоїть стратегії владної групи, є з нею несумісною. Якщо ж цього протистояння стратегій немає, то немає й опозиції.

Але, крім того, це протистояння, або ж протиборство має бути співмірним, тобто влада має відчувати певне обмеження своєї діяльності завдяки наявності та діяльності опозиції. Якщо ж певна група людей проголошує, що вона протистоїть владі, критикує її, проте у влади є вся повнота можливостей проводити свою політику, ігноруючи цю групу чи й навіть утискаючи її діяльність то вони не можуть претендувати на статус опозиції, на статус політичних конкурентів владних структур.

Підводячи підсумки можемо зазначити, що серед множини критеріїв та ознак опозиційності, запропонованих українськими науковцями та політиками ми можемо виділити три основні групи. По-перше, ми можемо виділяти групу структурних критеріїв опозиційності. По-друге важливими є група критеріїв, яку ми можемо віднести до функціональних, і які мають показувати, чи виконують сили, що претендують на статус опозиційних, певні очікувані від них функції. Третьою групою критеріїв, дуже важливою для України є програмні критерії. Саме від відмінностей в програмі, в стратегії розвитку країни яку пропонують різні політичні сили, ми маємо очікувати найбільш чітких та зрозумілих підстав для розрізнення опозиційних та неопозиційних сил.

Говорячи про необхідність визначення правового статусу опозиції ми опиняємося перед завданням визначення обширності даного поняття, яке коливається від опозиції як суспільного, інституційно неформленого явища, яке включає діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представницьких мандатів, до парламентської опозиції, і як крайнього її прояву до монополії на звання опозиції зі сторони найбільшої опозиційної фракції парламенту. Визначення

Д. Ковриженка та І. Павленко демонструють відмінність в розумінні опозиції як інституційно неформленого явища і як парламентської опозиції.

Реалізація необхідних для ефективної діяльності опозиції прав може бути забезпечена кількома способами: через включення відповідних норм до конституції і до парламентського регламенту; лише до регламенту; через прийняття закону про парламентську опозицію або без правового унормування - силою політичної традиції.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Все зазначене вище дозволяє нам говорити про необхідність окремого дослідження функціонування політичної опозиції в Україні. Оскільки в численних роботах з цієї проблематики не вистачає цілісності або ж саме політологічного погляду на стан справ що склався.

Бібліографічні посилання:

- 1) Бабкін В. Державна влада і політична опозиція //Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім.. В.М.Корецького НАН України. Випуск № 7. – К., 1996. – С. 193-199.
- 2) Бондаренко К. Уроки революції, що не відбулася //Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) //Національна безпека і оборона. – 2002. – №7(31). – С. 57-58.
- 3) Бурдак В. Політична опозиція в суспільному житті України та Болгарії (порівняльний аналіз) /Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи: матеріали наукового симпозиуму, 17 червня 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 59-67.
- 4) Гергун А. Проблема інституціоналізації парламентської опозиції: американо-європейський досвід та українські реалії //Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії

- (Матеріали науково-практичного семінару) //Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – Спецвипуск № 2(7). – С. 25-29.
- 5) Голишев В. Парламентські об'єднання: досвід демократичних країн Заходу та України //Людина й політика, 2003. – № 3. – С. 54 – 65.
 - 6) Демиденко Г. Про особливості і історичну динаміку становлення політичної опозиції в Україні /Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково – практичної конференції. – К., 1996. – С.214-219.
 - 7) Дмитрієва С., Єременко О. Розмежування в ідеології - умова формування політичної опозиції /Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково – практичної конференції. – К., 1996. – С. 107-110.
 - 8) Жданов І. Влада і опозиція в Україні //Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) //Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. –№ 2(7). – С. 45-60.
 - 9) Зарицька І.В. Українська опозиція: функції, форми, різновиди //Політологічний вісник. Зб-к наук. Праць. – К.: ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. – Вип. 19. – С. 120 – 128.
 - 10) Кампо В. Парламентська більшість та парламентська опозиція: міф чи реальність? //Контекст. – 2002. - № 3. – С.9-13.
 - 11) Кіпіані В. Боротьба української опозиції за інформацію: здобутки та втрати //Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) //Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. –№ 2(7). – С.147-153.
 - 12) Кордун О. Спільна стратегія влади та опозиції в українській політичній боротьбі, або Ефективність дій української опозиції з точки зору політичних технологій //Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-

- практичного семінару) //Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2(7). – С. 143 – 153.
- 13) Лук'яненко Є. Майбутнє опозиції – знищення чи узаконення //Людина і влада. – 2001. – № 3-4. – С.15-17.
- 14) Маймескулов Л. Политическая оппозиция и право (История и современность) /Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково – практичної конференції. – К., 1996. – С. 23-27.
- 15) Матвеев С. Оппозиция та її роль в політичному житті сучасної України /Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково – практичної конференції. – К., 1996. – С. 111-113.
- 16) Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема //Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Видавництво Українсько-фінського ін-ту менеджменту і бізнесу, 1999. – Вип. 2. – С. 3 - 14.
- 17) Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) //Національна безпека і оборона. – 2002. – №7(31). – 69 с.
- 18) Павленко І. Правовий статус опозиції //Політичний менеджмент. - 2005. - № 5 (14). - С.16-30
- 19) Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Вісник Школи політичної аналітики. – № 7. Доступно: <http://www.spa.ukma.kiev.ua/visnyk/> (вересень 2007 р.)
- 20) Підлуська І. Статус і права опозиції: порівняльний аналіз //Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) //Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. –№ 2(7). – С. 16-20.
- 21) Розенфельд Ю., Осипова Н. Опозиція в демократичному суспільстві /Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська

- практика. Матеріали науково – практичної конференції. – К., 1996. – С. 178-181.
- 22) Рудич Ф. Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу //Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 25 - 36.
- 23) Степико В. Політична еліта, політична опозиція і політичний конфлікт /Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково – практичної конференції. – К., 1996. – С. 78 - 81.
- 24) Трегуб О., Мигаль О. Цензура - плід опозиційності ЗМІ? //Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) //Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2(7). – С. 122 – 125.
- 25) Шаповалова Н. Особливості політичної опозиції у вибраних країнах Латинської Америки //Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) //Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. –№ 2(7). – С. 134 – 140.
- 26) Шевчук М. Політична опозиція у ФРН: досвід політологічного осмислення практичної діяльності /Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково – практичної конференції. – К., 1996. – С. 149-153.